

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

7

Kurucusu:

Hakkı Dursun YILDIZ

Âmil ÇELEBİOĞLU Armağanı

İstanbul, 1993

ÂZERÎ İBRAHİM ÇELEBİ VE NAKŞ-I HAYÂL'I

AHMET MERMER*

Divan edebiyatı bünyesinde gerek sayı, gerekse değer bakımından önemli yer tutanlardan biri de mesnevîlerdir. Bu nazım şekliyle değişik konuların işlendiği pek çok türde eserler yazılmış ve bunlar klâsik edebiyatımızda mesnevî edebiyatının doğmasına sebep olmuşlardır. İşte bu edebiyatın içinde hem XVI. yüzyılda, hem de bu yüzyıldan sonra tanınmış bir mesnevî de Azerî İbrahim Çelebi'nin Nakş-ı Hayâl'idir. Mesnevîye geçmeden önce edebiyat tarihine katkıda bulunma gayesiyle önce şairin hayatı ve sanatı hakkında bilgi vermeye çalışalım.

Hayatı

XVI. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Azerî'nin adı İbrahim'dir. Doğum yeri Bursa'dır. Yavuz Sultan Selim döneminin ünlü âlimlerinden Muallimzâde Ahmed Efendi babası, Nişancı Mahmud Çelebi (ö. 984/1576) de kardeşidir¹.

İbrahim Çelebi'nin mahlası "Azerî" 'dir. Bu mahlası seçmesinin sebebi, Banarlı'nın da dediği gibi, sanırım İbrahim adının, İbrahim Peygamber'in ateşe atılma olayından kinâye olmasıdır².

* Yard. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Hasan Çelebi, Tezkire, Yay. İbrahim Kutluk, Ankara, 1978-1981, c. II, s. 152; Beyânî, Tezkire, Millet (Ali Emîrî) Ktp., No. 757, bk. 11a; Riyâzî, Tezkire, Nuruosmaniye Ktp., No. 3724, bk. 22b; İsmail Belîğ, Güldeste-i Riyâzî-i İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdirân, Topkapı Sarayı (Hazine) Ktp., No. 1877, bk. 247b; Nev'izâde Atâyî, Şakâyık-ı Numâniye ve zeyleri, Haz. Doç.Dr. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989, c. II, s. 252; Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul 1972, c. II, s. 6; Sadettin Nüzhet Ergun, Türk Şairleri, 1936, c. I, s. 159, Vasfî Mahir Kocatürk, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1970, s. 371; Nihad Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyat Tarihi, İstanbul 1971, c. I, s. 602; Büyük Türk Klasikleri, Ötüken-Söğüt yay., İstanbul 1986, c. IV, s. 41; Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergah yay., İstanbul 1977, c. I, s. 264.

² Nihad Sami Banarlı, a.g.e., s. 602.

Küçük yaşta tahsiline başlayan İbrahim Çelebi'nin başından geçen bir aşk hikayesi sebebiyle bir ara yarıda bıraktığını Riyâzî tezkiresinden öğrenmekteyiz³. Denildiğine göre; İbrahim bir güzele tutulmuş, bunun aşkıyla yarı meczûp bir durumda diyar diyar dolaşmaya başlamıştır. Bir müddet, İbrahim'den haber alamayan âilesi, sonunda oğullarını Konya'da bulmuşlar ve onu ikna ederek memleketlerine geri getirmişlerdir. Yarıda kalan öğrenimini tekrar devam ettiren İbrahim Çelebi, büyük âlim Ebussuud Efendi'den dersler almıştır. Eğitim ve öğretim hayatının sonunda İbrahim mülâzım olmuştur. İbrahim Çelebi de kardeşi gibi Nişancılığa heves etmiş ve bu mesleğe girmiş, kısa zamanda mesâî arkadaşları arasında öne geçerek büyük başarı göstermiştir. Daha sonraları Anadolu'nun Tire ve Kestel adlı yörelerinde kadılıklarda bulunmuştur. Şimdi Suriye sınırları içerisinde olan Hama'da kadı iken, sıtma hastalığından genç yaşta, 993/1585'te vefat etmiştir⁴.

Şair arkadaşı Cinânî, Azerî'nin ölümüne şu tarihi (Bazı kaynaklarda mersiye adıyla geçer) düşmüştür⁵:

Âzerî kim zamâne halkına hep
 Gâlib olmuşdu ilm ile edebi
 Sa'y edip eyler idi kesb-i hüner
 Güzerân ettiğince rûz u şebi
 Yeridür haşredekin Cinânî-veş
 Mâtemin eylese zekî vü gabî
 İntikâl eyledikde tarihin
 Dediler "GÖÇDÜ ÂZERİ ÇELEBİ" (993)

³ Riyâzî, a.g.e., yk. 22b.

⁴ Bkz. 1 nolu dipnota.

⁵ Hasan Çelebi, a.g.e., s. 152; Sadettin Nüzhet Ergun, a.g.e., s. 155.

Edebî Kişiliği:

XVI. yüzyıl mesnevî edebiyatında önemli bir yeri olan Azerî'yi eski kaynaklar âlim, şâir ve iyi ahlak sahibi; müşfik ve halîm, hoş tabiatlı, hoş sohbet biri olarak tanıtmaktadır. Kişiliğini tanıtmaması bakımından şair arkadaşı Cinânî'nin Riyâzü'l-Cinân adlı eserindeki şu beyitler de yukarıdaki görüşleri doğrular mahiyettedir⁶:

Fazl ile erbâb-ı hüner bihterî

Rûşenî-i çeşm-i felek Âzerî

Arz-ı cemâl eyledi mânend-i mâh

Şehrimizi eyledi ârâm-gâh

Azerî'nin şehrin şairlerini toplayıp onlarla sohbetlerde bulunduğunu kaynaklardan öğreniyoruz. Aynı konuda Nakş-ı Hayâl'de kendisi de şöyle der:

Kendi gibi sözleri de hûb idi

Söz yok idi her biri mergûb idi (3052)*

Olduğu sohbetler olurdu hemân

Reşk-i çemen-zâr-ı Riyâzî-i Cinân (3053)

Bu toplantılarda Cinânî de ona şiiir sunanlar arasındadır. Şair, kendisine Cinânî'nin verdiği mesnevî'nin ilk kısımlarını dikkatlice inceler ve bu eseri bitirmesi için, onu teşvîk eder. Cinânî bu hâdiseyi de Azerî'nin ağzından şöyle anlatır⁷:

Hâline maksûd ise hüsn-i nizâm

Bu dür-i pâkizeye ver intizâm

⁶ Cihan Okuyucu, Cinânî'nin Riyâzü'l-Cinân'ı, Erciyes Üniv., Sos. Bil. Enst. Dergisi, Kayseri, 1989, Sy. 3, s. 503.

* Beyit numaraları, Nakş-ı Hayâl'in kütüphanelerde bulunan 12 nüshası karşılaştırılarak tarafımdan yayına hazırlanan metne aittir.

⁷ Cihan Okuyucu, a.g.e., s. 502.

Hâsılı ömründür anın subh u şâm
 Hâsılı itmâmına sa'y et müdâm
 Eyleme zâyi' yürü sen gevheri
 Kim ana âhir bulunur müşteri

Kınalızâde Hasan Çelebi, tezkiresinde şâirimizden bahsederken "genç yaşta belâgat ilminde kemâl sahibi olmuştur" der⁸. Bu ve buna benzer ifâdelere göre şairin, şiire genç yaşta başladığı anlaşılmaktadır. Kaynakların pekçoğunda mürettep bir divanından bahsedilerse de bugüne kadar bulunamamıştır. Ancak çeşitli şiir mecmûalarında kasfde, gazel, tahmîs, muhammes, tesdîs gibi nazım şekilleriyle yazılmış şiirleri oldukça fazladır. Bu konuda şâir, Nakş-ı Hayâl'inde şöyle der:

Semt-i gazelde geh olup nağme-sâz
 Sırr-ı melâmette kılıp keşf-i râz (388)
 Vasf-ı mahabbette ki olup kavî
 Fussa-i aşk içre yazar mesnevî (389)
 Gâh kasâidde olup nağme-senc
 Gâh mahabbette bulur nice genc (390)
 Gâh rubâide sühan-sâz olur
 Aşk ile tûtf-i hoş-âvâz olur (391)
 Yani nice semt ile ol dil-hırâş
 Sırr-ı gam-ı aşkı kılır halka fâş (392)

Çeşitli mecmûalarda görebildiğimiz şiirleri mazmun ve sâde söyleyiş bakımlarından oldukça başarılı sayılmakta, aşk ve lirizm açısından Fuzûlî'nin etkisinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim mesnevisinin bir beytinde Fuzûlî'yi şöyle anmaktadır:

⁸ Hasan Çelebi, a.g.e., s. 152.

Sana nasîhat yeter ey hurde-bîn
Pend-i Fuzûlî-i sühan-âhirîn (323)

Gazellerinin bir kısmı Fuzûlî'ninkilere nazîre niteliği taşımaktadır. Âşıkâne tavırla yazılmış gazellerinde Fuzûlî'yi aşmış değildir. Onun tarzıyla gazeller yazan, ikinci derecede bir şâirdir Âzerî. Mânî ve Nev'î gibi şairlerin gazellerine de çeşitli tahmîsler yazmıştır. İşte şiirlerinden bazı örnekler⁹:

Na't

Gül-i ruhsârdan oldu dehri gülzâr etmeğe bâ'is
Vücûdudur cihânı yoğ iken var etmeğe bâ'is
Esîr-i hâb iken şâm-ı ademde cümle eşyâyı
Sen oldun subh-ı sâdık gibi bîdâr etmeğe bâ'is
.....
Ne gam ger Âzerî âlûde-i gerd-i günâh olsa
Olur rûz-ı cezâda lutfun izhâr etmeğe bâ'is

Gazel

Pâye-i âlî ricâ etmez kapunda hâk olan
Taht-ı şâhî istemez menzil-gehi eflâk olan
Âkıbet câm-ı sürûr-encâm-ı vaslı nûş eder
Sâgar-ı mihnet-fezâ-yı hicr ile gam-nâk olan
Câmına mihnet bilirken yoluna cân vermeği
Baş u cân kaydın çeker mi âşık-ı bî-bâk olan
Akl u idrâk ile hem-râh olma râh-ı aşkta
Menzil almaz pây-bend-i rişte-i idrâk olan

⁹ Hasan Çelebi, a.g.e., s. 153; Sadettin Nüzhet Ergun, a.g.e., s. 156; Mecmûa, Topkapı Sarayı (Revan) Ktp., No. 1972, 1985; Mecmûa, Süleymaniye (Esad) Ktp., No. 3424; Nihad Sami Banarlı, a.g.e., s. 602.

Seyr eder âhir izâr-ı şâhid-i maksûdunu
 Âzerî nakş-ı garazdan levh-i kalbi pâk olan

Bazı beyitler

Akıttı çok gönülleri mânend-i cûy-bâr
 Ol serv-i gül-i zâr gönüllense vechi var

Bir serv besledim niçe yıl bâğbân olup
 Serkeşlik etti ol dahi dâmen-küşân olup

Gönlüne gayret gelip lutfunla gönlüm yıkmadın
 Var ol ey rûh-ı revânım hâtırimdan çıkmadın

gibi beyitleri taşıyan âşıkâne edâlî gazelleri yanında,

Sûfî tesbî vü asâyı mey-i gül-fâma deĝiş
 Hırka-i zühd ü riyâyı çıkarıp câma deĝiş

Ne aĝyâr ile yâri ihtiyâra kâbiliyet var
 Ne peyvend-i ta'alluk kat'ına hâtırda ruhsat var

beyitlerinin bulunduğu rindâne gazelleri de eksik değildir.

İstemezsin ser-i kûlunda giriftâr olanı
 Acımazsın dün ü gün derdin ile zâr olanı

Niye dersen ki sakın sevme cefâkâr olanı
 Seni mi ey yüzü gül-gonca-i ra'nâ seni mi

şiiirine benzer sade söyleyişli rubâîleri de vardır.

Gerek tezkirelerde belirtildiği, gerekse mecmûada¹⁰ görebildiğimiz kadarıyla muhammes ve müseddesleri fazladır. Bu tarz şiiirlerinde oldukça başarılı olan şairin onlara karşı özel bir yeteneği veya sevgisi olduğunu sanmaktayız.

¹⁰ Mecmûa, Topkapı Sarayı (Revan) Ktp., No. 1972.

Müseddes

Dimiş idin o belâ-keşlerini yâd ideyin
 Dil-i virânelerin lutf ile âbâd ideyin
 Hicrime sabr ideni vasluma mu'tâd ideyin
 Der iken aşkım ile zâr olanı şâd ideyin
 Bunca feryâdım işittin demedin dâd ideyin
 Sen ki dâd itmez isen ben kime feryâd ideyin

Âdetin ehl-i dili lutf ile yâd etmek iken
 Kahr ile düşmen-i bed-hûya inâd etmek iken
 Derd-i aşkınla figân edeni şâd etmek iken
 İstedigince işin adl ile dâd etmek iken
 Bunca feryâdım işittin demedin dâd ideyin
 Sen ki dâd itmez isen ben kime feryâd ideyin

Sana hizmet edenin cümlesi âşık değil a
 Da'vî-i aşk edenin her biri sâdık değil a
 Âşık olana cefâ adle muvâfık değil a
 Bir senin gibi kerem kânına lâyıf değil a
 Bunca feryâdım işittin demedin dâd ideyin
 Sen ki dâd itmez isen ben kime feryâd ideyin

Âzerî-veş reh-i aşkında olup efgende
 Sene terkeylemezem niteki cânım tende
 Arz-ı hâl etmeğe yok gayrıya tâkat bende
 Senin ihsânına kalmıştır ümîdim sende
 Bunca feryâdım işittin demedin dâd ideyin
 Sen ki dâd itmez isen ben kime feryâd ideyin

Nakş-ı Hayâl'in sonuç bölümündeki;

Nazm kılıp her birisi bir kitâb
Etti nazîre revîşin irtikâb (3039)

Hâssa iki şâir-i şî'r iktidâr
Birisi Yahyâ biri Rahmî-i zâr (3040)

beyitlerde de belirtildiği gibi, Âzerî mesnevi sahasında büyük şair olarak Taşlıcalı Yahya ile Rahmî'yi anmaktadır. Kendi tarzının bir örneği sayılan Riyâzü'l-Cinân adlı mesnevinin sahibi Cinânî'yi de çok takdir etmektedir:

Olmuş idi hâsılı bî-reyb ü şekk
Zâtı gibi nâmı dahi müşterek (3062)

Yani bunun nâmı Cinânî idi
Ma'nâda Firdevsî-i sâni idi (3063)

Kısaca Âzerî için genelde Fuzûlî'nin etkisinde kalan, gerek hayâl, gerekse üslûbundaki sadelikle şiirler yazan, tezkirecilerin tâbiriyle ikinci derecede bir şairdir diyebiliriz. Asıl şairlik gücünü gösteren ve kendisine şöhret sağlayan Nakş-ı Hayâl adlı mesnevisidir.

Nakş-ı Hayâl mesnevisinin mâhiyet ve muhtevasına geçmeden önce edebiyat tarihlerindeki bir yanlış da düzeltmeye çalışalım. Yanlış şu: Nakş-ı Hayâl'in sebep-i te'lîf (Yazılış sebebi) bölümündeki şu beyte dayanılarak bazı kaynaklarda¹¹ şairin bir de Leylâ ve Mecnûn mesnevisi olduğu, ancak bugüne kadar ele geçmediği belirtilmektedir:

Dedi ki mâye-i fazl u hüner
Leylâ vü Mecnûna kıldım nazar (449)

Halbuki bu beytin devamı okunduğunda, bu sahada İran ve Türk edebiyatlarında çok şiir yazıldığı, o kıssada hoş hayâlin kalmadığı; nasihatlarla dolu, onlara canlılık veren hikayeleri toplayan Câmî'nin Tuhfesi, Nizâ-

¹¹ Vasfi Mahir Kocattürk, a.g.e., s. 372; Nihad Sami Banarlı, a.g.e., s. 603.

mî'nin Mahzen-i Esrâr'ı tarzında bir eser yazmak niyetinde bulunduğu belirtilir:

Rûm u Acemde niçe şîrîn-zebân
Kıssa-i Mecnûnu kılıpdır ayân (454)

Kalmadı ol kıssada bir hoş hayâl
Kim onu gûş etmeye erbâb-ı hayâl (455)

Nakş-ı Hayâl'in Mahiyeti ve Muhtevası

Âzerî'yi şöhrete ulaştıran ve şâirlik gücünü gösteren Nakş-ı hayâl, mesnevi edebiyatının önemli eserlerinden biridir. Eser baştan sona her beyti kendi arasında kafiyeli olan mesnevi nazım şekli ve mesnevilerde sık kullanılan Müfteilün/ Müfteilün/ Fâilün kalıbıyla yazılmıştır.

Nakş-ı Hayâl besmele beyti hariç 3140 beyitten oluşmaktadır. Yer yer tasavvufî konulara yer verilirse de, genelde Dinî-ahlâkî bir mesnevidir. Didaktik mâhiyette olan bu eser düşünce, duygu ve hayâl bakımından daha çok aydın kesime hitap etmektedir. Yazılış tarihi 987/1579'dur.

Şâir, eserinin sebab-i telîf (yazılış nedeni) kısmında bize şu bilgileri vermektedir: Bu kısma karanlıktan aydınlığa geçişi tasvir ederek başlıyor. Böyle bir durumda kendisi aşk derdiyle perişân ve ağlamaktadır. Aşkın gönül ve can belâsı olduğunu, onu iyi hayâl etmenin lazım geldiğini belirtir:

Aşk belâ-yı dil ü cândır sakın
Yahşi hayâl eyle yamandır sakın (429)

Ben bu belâ ile giriftâr iken
Beste-i zencîr-i gam-ı yâr iken (432)

Cânıma pertev bırakıp âfitâb
Kalmadı hâturda gam u ıztırâb (433)

Bildim o pertev-i ferâh cânmış
Müjde-i mihr-i ruh-ı cânânmış (434)

Yukarıdaki beyitlerden de anlaşılacağı gibi, sevgilinin tasvirine geçer:

Mâ-hasal ol merdüm-i pâkîze-hû
Kıldı bu vech ile bana arz rû (444)

Aklımı yok etti miyânı gibi
Oldu dürer-bâr dehânı gibi (446)

beyitlerinden sonra, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Leylâ ve Mecnûn hikâyesine baktığını, bu sahada hoş hayâlin kalmadığını;

Nazm ede bir pâk-i musannâ kitâb
Onda beyân ede nice fasl u bâb (457)

Câmî ola niçe nasîhatları
Hem niçe cân-bâhş hikâyetleri (458)

nasîhat ve hikâyeleri ihtivâ eden bir eser yazmayı arzuladığını kaydeder. Bu arada eserinin, Nizâmî'ninki gibi olmasını ister. Aynı konuya eserin bitiş bölümünde de yer verir:

Böyle kitâb etmiş iken her biri
Halka kılıp arz-ı hüner-perveri (3035)

Kimdir olup nazm ile gerdân-firâz
Ede bu meydânda dahi türk-tâz (3036)

Daha sonra şâirliğini över, en sonunda da, doğabilecek hatalardan dolayı okuyucudan özür dileyerek asıl konuya geçer.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Âzerî, Genceli Nizâmî'nin Mahzenü'l-Esrâr adlı mesnevisini örnek alır. Kaynaklar Nakş-ı Hayâl'in, Cinânî'nin Riyâzül-Cinân'ı gibi, Nizâmî'nin adı geçen eserine nazîre olduğu konusunda aynı görüştedirler¹². Bu hüküm aslında doğrudur. Ancak benzerlik eserin planında ve veznindedir. Nakş-ı Hayâl'deki konular ve

¹² Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1981. s. 388; Agâh Sırrı Levend, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1973, c. I, s. 71-74; Bursalı Mehmed Tahir, a.g.e., s. 6; Vasfi Mahir Kocatürk, a.g.e., s. 371.

hikâyeler ile Nizâmî'nin işlediği konular ve anlattığı hikâyeler çok farklıdır. Meselâ asıl konunun işlendiği bölümde Nizâmî, "Âdem'in yaratılışı, Adâleti korumak ve halkı hoş tutmak, Dünya işlerinin bozukluğu, Padişahın, halkının haklarını koruması, İnsanın güçsüzlüğü, varlıklardan ibret alma, aklın yüceliği... " konuları ve bunlara açıklık getiren hikâyeler: Günahlarından dolayı ümitsizliğe düşen padişah, Nûşirevân ile veziri arasında geçen av arkadaşlığı, Süleyman Peygamber, Sultan Sencer ile zulme uğramış bir ihtiyar kadın, kerpiç kesen bir ihtiyar ile palavracı delikanlı, Avcı ile tilki gibi hikâyeler yer alır¹³. Nakş-ı Hayâl'de ise bunların karşılığı olarak, "Allah'ın varlığını ispat, zâlim ve câhil olan nefsin hilesi, uzletin emsalsizliği, sabr ve sebâtın faydaları, aşk ve sevgi yolunda ilerlemek, yaşlılardan gençlere nasîhat, devlet adamlarındaki gurur, vücûdun yaratılışı ve dört unsur (enâsır-ı erbea) un inceliği, hoşgörü" gibi konular. Hikâyeler ise, "Koca karı ile şeytan, Biri genç, bir tâcir ve biri de eskiden padişahlık yapmış üç arkadaş, Şeyh İbrahim Ethem, Oğlunun ölümüne üzülme-yen ihtiyar, dilenci ile cihangir, Hz. Yûsuf" gibi hikâyeler.

Bu ve buna benzer sebeplerle Nakş-ı Hayâl, kendine özgü orjinallik gösterirse de, şekil ve düşünce dünyası bakımlarından Nizâmî'nin söz konusu eserine bağlıdır. Bunun yanında işlenen konuların bakış açılarından Nizâmî'nin eseri toplumsal, Azerî'ninki ise ferdî ağırlıklıdır.

Nakş-ı Hayâl gerek kendi devrinde, gerekse kendi devrinden sonra çok okunmuş ve sevilmiş bir mesnevi olduğu, kendisinden sonra yazılmış mesnevilere de ışık tuttuğu bilinmektedir. Meselâ Nâbî'nin Hayriyye'sinde¹⁴ iksir yapma ve kimya ile uğraşmanın yanlışlıkları ve zararlarının anlatıldığı;

Kimyâ vak'ası çokdur ammâ
Biri meşhûrdur eyle ısgâ

¹³ Nizâmî, Mahzen-i Esrâr, çev. Mehmet N. Gençosmanoğlu, Ankara 1960.

¹⁴ Mahmut Kaplan, Hayriye-i Nâbî, Ankara Ün. Sos.Bil.Ens. (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1990, s. 227.

Bir zaman içre meger bir ayyâr
Eylemiş bir niçe altını gubâr

Edip âmihte-i çend-i eczâ
Komuş adını Tarâmûn-ı Hıtâ

Buyrulursa kuluna hüsn-i nazar
Edeyim gencini pür-gevher ü zer

Kande gûş eyler ise bir ahmak
Deftere âdeti idi yazmak

beyitlerinin bulunduğu hikâye, Âzerî'nin sahte kimyâger hikâyesinden alındığı sanılmaktadır:

Devlet ile mîr-i cihângîr idi
Şâm u seher tâlib-i iksîr idi (1645)

Kılmak için hîlesini kâr-ger
İçlerine kodu birer pâre zer (1652)

Cüzler olup âteş ile târ u mâr
Kaldı hemân ol zer-i hâlis-ayâr (1657)

Verdi haber ol kişiye kâse-lîs
Geldi hemân bezme o defter-nüvis (1674)

Eser çeşitli başlıklar altında birbirini takip eden 75 kısımdan-Hikâye ve kendine hitap ettiği üçer beyitlik kısımlar da dahil-meydana gelmektedir. Bu kısımlardan ilk on dördü giriş bölümüdür. Pek çok mesnevide olduğu gibi sırasıyla, I. de Besmele'nin vasfı, II. de Allah'a hamd ve şükür, III. de Felekten şikâyet, IV. de Münâcât, V. de Hz. Peygamber'in medhi, VI. da Hz. Peygamber ve Mi'rac olayı, VII. de Halifelerden Hz. Ebûbekir, VIII. de Hz. Ömer, IX. da Hz. Osman, X. da Hz. Ali, XI. de Hz. Hasan ile Hüseyin'in medhi, XII. de Dünyanın geçiciliği ile gerçek dostun ancak Allah olacağı, XIII. de eserin yazılış sebebi, XIV. de Zamanın padişahu Sultan Murad'ın medhi yer almaktadır.

Bu giriş bölümünden sonra esas konuya geçilir. Konunun işlendiği bölüm 20 “ıkd (dizi)” veya “makâle” den oluşur. 59 kısımdır. Her bir dizi veya makâlede önce ele alınan konu öğüt olarak işlenir, sonra “destan” başlığı altında o konuyla ilgili Kıssalardan, tarihten veya yaşanan hayattan alınmış birer olay hikâye edilir, daha sonra da üçer beyitle şâir, kendine seslenerek, ele alınan mevzû sonuç olarak vurgulanır. Bu kısmın bir özelliği de, hem kendinden önceki konunun sonucu, hem de kendinden sonraki işlenecek mevzûnun ne olduğunun belirtilmesidir. Bu açıdan sözü edilen kısımlar birer geçiş beyitleri niteliği taşımaktadır. Şimdi asıl konuların işlendiği, hikâyelerin anlatıldığı ve gelişme bölümünü meydana getiren kısımların özetine geçebiliriz:

I. makâlede insan düşündüğü zaman kâinâtın bir yaratıcı bulunduğunu ve onun da Allah olacağı çeşitli delillerle açıklanır. Bu konuyu açıklığa kavuşturmak için, ömrünü ilimle geçiren bir bilge kişinin ölüm döşeğindedeyken şeytan ile aralarında geçen olay hikâye edilir: Şeytan, bilgeye Allah'ın varlığını isbât et diye sorar. O da neyi biliyorsa hepsini sıralar, ama şeytanı iknâ edemez. Yanındaki safâ ehli bir kişi bundan üzüntü duyar, yanına bir ihtiyar kadın çağırır: “Tanrı'nın varlığına delilin nedir?” deyince, ihtiyar kadın “kendi gönlümde hiç şüphe yok ki delil ile şüpheyi kaldırayım” diye cevap verir ve hikâye bitirilir. Sonunda Azerî, kendine seslenerek daima tevekkül sahibi olmayı öğütler.

II. makâlede insanların nefislerine kapılmamaları, izzet ve makam için vezirlerin eteklerinden tutmamalarını, onların yerine Allah'tan istemeleri dile getirilir. Akıllı kişi ne beye, ne de şaha bakar, aslında Allah'ın rızkını kollar. Her şeyi Tanrı'dan isteyen, isteklerinin cümlesine kavuşur. Mesela Rüstem gibi padişahlar Allah'a iyi kul oldukları için kuvvet bulduklarını belirtir. İki cihanda mutlu olmanın yolu da her şeyi Allah'tan istemektir. Biri genç, diğeri iflas etmiş bir tüccar, öbürü de önce padişahlık etmiş olan kişi olmak üzere üç arkadaşın başından geçen olay bu konuya hikâye edilir: Bu üç kişi o şehir senin , bu şehir benim dolaşmışlar. Şam'a vardıklarında hem karınları aç, hem de cepleri boşmuş. Oturmuş, düşünmüşler ve sonunda bir karara varmışlar. Bu karar üzerine ilk gün genç şehre çıkar, altın ve gümüş kazanarak döner, ikinci

gün önce zengin bir tüccar iken sonradan iflas eden kişi şehre çıkar, inciden pek anlamayan bir inci satıcısından onları ucuza alır, sonra da iki katına satarak rızklarını temin eder. Sıra önce padişahlık etmiş olana gelir. O da şehre varır, ama ne yapacağını bilemez, arkadaşları gibi de davranamaz, dolayısıyla akşama kadar bir rızık elde edemez. Utancından arkadaşlarının yanına da gidemez. Allah'a tevekkülü yeğler. Bir saraya sığınır. Sarayın padişahı da o gece ölür. Saray erkanı toplanır, neye karar vereceklerini bilemezler, sonunda sabahleyin kapı açıldığında içeriye ilk giren padişah olsun derler. Sabahleyin kapı açılınca saraya ilk giren, oraya sığınan ve önce padişahlık etmiş kişi padişah olur. Sözün sonunda da şâir, daima hakkı gözetmesini, dilencilik etmemesini ve başkasından istemeyip Allah'tan dilemeyi kendisine öğütler.

Hemen hemen her defasında tekrar edilen nefse uyulmamasından söz edilirken uzletin faziletleri de III. makâlede anlatılır. Halkın arasında kötülöklere bulaşmaktansa, uzletin mutluluğunu tatmanın iyi olacağı belirtilir. Bu arada kesret ile vahdet karşılaştırılır. Kesretin kötölük, vahdetin ise mutluluk getireceğine inanılır. Bunların isbatı olarak da Tanrı'nın tekliğı gösterilir. Şâir dünyayı yol kesen bir yankesiciye benzeterek, onda dürüstlüğün ve vefânın olamayacağını söyler. Bunları bilen kişi ne halkla dostluk etmeli, ne de okumuşlarla. Bu konuya da büyük mutasavvıf İbrahim b. Edhem'in olayı hikâye edilir: Belh şehrinin sultanı iken saltanatı bırakan İbrahim b. Edhem, bir mağaraya çekilir. Bu olayı duyan annesi çok üzölür ve hemen oğlunun bulunduğu yere gelir, oğluna niçin böyle yaptığını sorar. İbrahim de sebebini açıklamak için annesinin yakasından bir altın iğneyi alır ve suya atar, sonra o iğnenin bulunup getirilmesi için bir balığa emir verir, balık da iğneyi bulur, getirir. Bu olaya şâhid olan annesi oğlunun ayaklarına kapanır, ondan özür diler. Sözün sonunda da, Azerî, kendisine câhillerle oturup kalkmanın kötü, uzlete çekilip sabretmesini bilmenin iyi olacağını söyler.

Mesnevilerde çokça işlenen sabr konusuna da IV. makâlede yer verilir. İnsan ne kadar dertli olursa olsun, ona katlanmasını, sabr etmesini bilmesi gerekir. Sabrın iyilikleri çoktur. Sabretmeyip derdiyle âh vâh demenin iki yönden zararı olduğu belirtilir: Derdini duyanlar düşmanlarsa sevinirler, dostlarsa üzölürler. Sabr gönöl erbâbına can veren, hayatın

mayası ve belâ nasihatlarından kurtarandır, denerek sabrın bir çok iyilikleri bir bir sayılır. Sabrın sembolü hâline gelen Hz. Yûsuf'un babası Yakup peygamber'den de söz edilir:

Derde tahammül kılıp Eyyûb-veş
Mihnete sabr et yürü Yakup-veş (978)

Sabr konusuyla ilgili hikaye de gönlü Allah aşkıyla dolu bir pîrin, çok sevdiği biricik oğlunun ölümü karşısındaki tavrıdır: Bir gün pîr, zâviyesindeyken (tekkesindeyken) oğlunun ölüm haberini alır, önce onun ölmesini istemeyip, onun yerine kendisinin ölümünü ister. Daha sonra sabreder ve Allah'a şükreder ve oğlunun ölümüne sevinir. Bu durumu gören müridleri hayrete düşer, pirlere bu neşenin sebebini sorarlar. O da Allah'ın emridir, onun yoluna canım fedâ olsun cevabını verir. Hikâyenin sonunda kendisine hitap eden şâir, âşık olmayı, bu yoldaki eziyetlere sabretmeyi ve aşkla ebedî hayatı bulmayı ister.

V. makâlede aşktan, onun güzelliğinden ve Allah'a ulaşmanın akıl ile değil, aşkla olacağı düşüncelerine yer veriliyor:

Sırr-ı gam-ı aşkı ayân eyledi
Aşk nedir sana beyân eyledi (1052)

Pîşe-i aşk olmasa bir hoş sebâk
Anmaz idi onu kelâmında Hakk (1060)

Kufl-ı güşâyende-i genc-i ümîd
Mahzen-i esrâr-ı Hudâya kilîd (1065)

Aşkdır ol gevher-i kâmil ayâr
Kalb-i zenân etmez ona İ'tibâr (1090)

Tâlib-i Hak olana chl-i safâ
Menzile-i aşka olur reh-nümâ (1092)

Yukarıda uzun uzun anlatılan aşk konusuna bir şah ile bir fakirin arasında geçen aşk olayı hikâye edilir: Güzellikte eşi ve benzeri olmayan bir şah, bir gün çarşıda gezerken bir fakir ona âşık olmuş. Aşk belâsına tutulan bu

fakîrin sevgisi sonra şâhın kulağına kadar gider; huzuruna çağırır, “nâmımı kirlettin, bunun karşılığı şu iki cezâdan birisini seç” der: Ya ölüm, ya da memleketi terk. Fakir bunun üzerine candan olmaksızın memleketi terketmeyi tercih eder. Bu tercihe karşılık da şâh “sen hakîki âşık olsaydın canını verirdin” der. Hikâyenin sonunda Azerî, kendisine seslenerek, aşk yolunda can vermeyi, güzellik karşısında Allah’ın yüceliğini anla diye kendini uyandır.

VI. makâlede gençliğin değerinden ve öneminden bahsedilir. Gençliği, güzelliğini boşuna harcamaması gerektiği, halk ile sıkı fıkı olmama, nefesine uyup başkalarına kendini göstermeme dile getirilir. Bu arada güneş her gün görüldüğü için kimsenin ona bakmadığını, yeni ay ise ayda bir kere görüldüğü için herkesin onu görmeye can attığı örnek verilir. Güzellikle gurur duymanın doğru olmayacağı belirtilir. Bu konuya da güzelliğiyle dillere destan olan Hz. Yûsuf hikâye edilir: Hz. Yûsuf, güzelliğiyle gururlanır, bunun üzerine gâibden gelen bir sesle kendine gelerek sonunda tövbe eder. Azerî, kendine de seslenerek gururlanmanın iyi bir şey olmadığını, çeşitli kötülöklere uğrayabileceğini belirtir.

VII. makâlede insanda var olan gururun zararlarından ve tevâzûnun yani alçak gönüllülüğün yararlarından bahsedilmektedir. Makâma veya mala güvenip gururlanma, sonunda pişmanlık duyarsın gibi öğütlerde bulunulmaktadır:

Dîde-i insâfını kör eyleme

Kendine zinhâr gurur eyleme (1368)

Olma sakın ârif isen hod-nümâ

Sanma ki hodbîn Hudâ-bîn ola (1369)

Hân-ı tevâzûyla olup behre-dâr

Kılma tekebbür revîşin ihtiyâr (1376)

Mal ile fahr eyleme ol dûrbîn

Fakr ile fahr etti rusûl-i güzîn (1379)

Alçağa ak çeşme-i hayvân-sıfat
Kendini gösterme edip câh-sıfat (1398)

Yani tasavvufta ferîd eylese
Halkı sana cümle mürîd eylese (1409)

Olma sakın gurre bu ahvâle sen
Eyleme eyvân-ı gurûru vatan (1412)

Sonunda gurur sahibi devlet adamı izzet umarken mihnete, devlet umarken zillete düşer, şeytan gibi mahşere kadar kör olur, denir. Bu gurur konusuna da bir hükümdar ile nedîmlerinden birinin arasında geçen olay hikâyeye edilir: Vaktiyle ilim ve irfana düşkün bir padişah, bir gün âlim ve kâmil dostlarıyla sohbet ederken hendeseye (geometri) ait bir kitap sorar. Meclistekiler "padişaha herkesi ilgilendiren bir ilim olmadığı için böyle bir kitabımız yok" derler. Ancak, içlerinden biri hemen atılır ve bütün ilimlerde olduğu gibi, hendesede de üstün olduğunu ve o kitabın kendisinde bulunduğunu söyler. Bunun üzerine evine gider, sözü edilen kitap sanarak başka bir kitabı alır, meclise getirir ve padişaha arz ederek gururlanır ve iltifat bekler. Fakat hükümdar kitabı açınca onun Meânîye ait olduğunu görür. O kişiyi dostları arasında utandırır ve yanından uzaklaştırır. Sonunda da şeytan gibi gururundan dolayı muradsız kalır. Geçiş beyitlerinde de şâir, kendisine sakın gururlanma, adam isen ilim sahibi ol, cömert ol der.

VIII. makâleye insanın dünyaya nasıl geldiğiyle başlanır, sonra Allah'ın insanlara verdiği nimetlere karşılık şükretme dile getirilir, daha sonra da dünya malına önem verilmemesinden bahsedilir. Cihan altın ve gümüşle dolu olsa ârif kişi zerre kadar dönüp bakmaz denilerek Allah'ın kimseyi rıziksız bırakmayacağı söz konusu edilir. Çoluk çocuk aç kalır diye mala tamâ edip mal toplamanın gereksizliğini ve beni aç bırakmayan Tanrı'nın onları da bırakmayacağı inancı dile getirilmektedir. Kişinin hakiki dosta ulaşabilmesi için ihsanda, cömertlikte bulunması, canını bile esirgememesi lazım geldiğiyle konu sona erer. Bununla ilgili hikâyeye de birisi için canını fedâdan çekinmeyen vefâlı bir kişinin başından geçen olaydır. Vaktiyle bir hükümdar varmış. Bu hükümdarın karşısına suçlular

geldiğinde ellerine cezalarını bildiren birer kağıt verirmiş. Yine bir gün cezâ kağıtları dağılmış, bir feryâd etmeye başlamış. Yanındaki arkadaşı, üzüntüsünü sormuş. O da “kâğıdında ölüm yazılı olduğunu, ölümden korkmadığını, fakat sevdiği bir güzele kavuşamayacağını söylemiş. Bunun üzerine kağıdında memleketi terk yazılı kişi, onun kağıdını alır ve kendisininkini ona verir, sen git, sevgiline kavuş, bana da duâ et”der. Hikâyenin sonunda şâir, kendisine seslenerek hakîki dost için canını dahi esirgeme diyerek konuyu bitirir.

IX. makâlede de güler yüzlülük ve hoş görülülük üzerinde durulur. Gam ve kederden dolayı feryad etmenin, surat asmanın iyi olmadığı, sabretmesini bilmenin güzel olacağı, güler yüzle insanların gönlünü almayı bilmenin gereği geniş olarak anlatılmaktadır.

Bir kişinin gönlünü yapmak hemân

Ka'be binâ eylemedir bî-gümân (1585)

beytinde de belirtildiği gibi, bir gönül almanın bir Kabe bina etmek kadar yüce olduğu uzun uzun anlatılır. Bunun yanı sıra gönlün, Allah'ın tecellî yeri, yani O'nun bakış yeri, insanın idrak merkezi olduğu dile getirilir. Tanrı'nın sevgisini kazanabilmenin yolu gama ve kedere sabretmek ve ona katlanmaktır. Bu konuyu da bir nükteye dayanan bir olay anlatır. Bir zaman Mısır'da kimya meraklısı bir hükümdar varmış. Bir gün biri padişaha gelerek altın elde edebileceğini söyler. Hilekâr kimyacı ne olduğu belli olmayan bir kaç şeyi yanan ateşin üzerine atar, atarken de içine biraz altın karıştırır. Ateşte kaynayan madde sonunda altın olur. Padişah bundan memnun olur, o hilekâr kimyacıya bunu nerede öğrendiğini sorar o da Hindistan'da der. Ona pek çok mal ve mülk vererek Hindistan'a gönderir. Bu arada Mısır'da bir de eblehlerin, ahmakların listesini tutan bir “ebleh-nüvis” vardır. Bu olay duyulunca bu ebleh-nüvis padişahı deftere kaydeder. Bunu da padişah duyar. Fena halde kızan hükümdar onu makamına çağırır ve ne yaptığının sebebini sorar. Ebleh-nüvis de “bir hilekâra kanıp bunca mal ve mülkü veren adam ebleh değilde ya nedir?” der. Şah ya o giden adam geri gelirse o zaman ne yapacaksın “deyince ebleh-nüvis “ seni siler defterin başına onu yazarım” cevabını verir. Şâir de geçiş beyitlerinde kendine şu öğütte bulunur: Sırası geldiğinde nüktedan olmak gerekir, eğer nükte yapamıyorsan susmak en iyisidir.

X. makâlede lüzumsuz yere konuşmanın kötülükleri ve terbiye hakkında bilgi verilmektedir. İnsana Allah iki kulak ve bir ağız vermiştir. Bu bakımdan mecliste konuşurken bir söyle, iki dinle, denilir. Konuşma melekesini Allah insanlara vermiştir. İnsan ile hayvan arasındaki farklardan birisi de budur. Ancak susan hayvanın, saçma sapan şeyler söyleyen kişiden daha üstün olacağı belirtilir. Gevezelik edip sırrını başkalarına söylemenin de doğru olmayacağı dile getirilir, hatta “iki kişiyi aşan sır yayılmış demektir” arap atasözü de kaydedilir. Boş yere öfkelenmenin de kötülüğünden bahsedilir. Konuya vefâsızlığa katlanamayan bir şehzâdenin başından geçen olay hikâye edilir: Vaktiyle bir hükümdarın oğlu olur. Çocuk dünyaya geldikten sonra annesi ölür. Çocukla yalnız kalan hükümdar bir kızla evlenir. Zamanla şehzâde büyür, çok güzel bir delikanlı olur. Üvey annesi bu güzel evlatlığına âşık olur. Ona sahip olmak ister. Şehzâde bunu kabullenemez. Bunun üzerine üvey anne, bana tecâvüz etti diyerek üvey oğluna iftirada bulunur. Bu olay üzerine babası olan hükümdar öfkelenir, şehzâdeyi öldürme emri verir. Şehzâde hiç sesini çıkarmaz ve sabırla olayı seyrine bırakır. Cellad, şehzâdenin sabrı karşısında tereddüd eder. Bunu gören padişah hemen kılıcını çeker, kendi elleriyle öldürmek isterse de, atının ayağı sürçüp yere kılıcının üzerine düşer ve ölür. Bu olaydan sonra bütün askerler şehzâdeyi şah olarak kabul ederler. Böylelikle sabrın mükâfâtının ne kadar büyük olduğu anlaşılır. Geçiş beyitlerinde şâir, kendine de bir üzüntü karşısında sabretmeyi ve sırrını kimseye söylememeyi öğütler.

XI. makâlede nefsin kötülüklerinden ve bunlardan doğan günahlar dile getirilmektedir:

Hazret-i Hak emrine âsî olan
Garka-i girdâb-ı ma'âsî olan (1844)

Niceyedek bunca günahkârlık
Câh-ı günâh içre nigûn-sârlık (1845)

Feyz-i ezel olsa kime dest-yâr
Cürm-i ma'âsîden olur tövbe-kâr (1849)

Olsa kişi mazhar-ı kahr-ı İlâh
Gerd-i günâh ile olur rû-siyâh (1852)

Câhil olup eylemeyen pâk-rây
Kılmasa evreng-i sa'âdette cây (1867)

Hayr u şere kâ'il olan Hak durur
Hikmeti çok fâ'il-i mutlak durur (1854)

Bunlar dile getirilirken esas üzerinde durulan nokta, saf gönül ve hâlisâne düşünceyle Allah'a bağlı olmak, kuldan istemeyip herşeyi Tanrı'dan beklemektir. Bu konu ile ilgili olarak da şu hikâyeye anlatılır: Vaktiyle bir Acem şâhı ile bir Rum sultânı varmış. Bunlar birbirleriyle savaş durumundaymışlar. Asker bakımından Rum sultanının ordusu güçlü, Acem şâhının ise zayıfmış. Bu zayıflığına karşı Acem ordusundaki askerler tevekkül sahibi kimselermiş. Rum askerleri ise Tanrı'yı aklına bile getirmiyormuş. Çok şiddetli bir sıcak günü savaş hâlindeyken Rum askerleri susuz kalmışlar, hiç bir yerde su bulamamışlar. Rum sultanı erkek deve üstüneyken yanına biri gelir ve ileride bir ırmağın olduğunu haber verir. Sultan ırmağa giderken erkek devesi, bir dişi devenin sesini duyar, erkek deve, dişi devenin sesinin geldiği yöne doğru ilerler. Sonunda Rum sultanı gide gide Acem Şâhının karşısına varır. Böylelikle tevekkül sayesinde Acem şâhı fazla çarpışmadan savaşı kazanmış olur. Hikâyeden sonra şâir, hiç bir kimsenin sözüne inanılamayacağını kendisine öğütler ve gerçek sultanın adâlet sâhibi olması gerektiğini belirtir.

XII. makâlede padişahların adâlet sahibi kişiler olması, kendilerine zarar veren zulüm ve öfkeden kaçınılması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Hârûn Reşid ile ilgili bir hikâyeyle padişahları küçük düşüren zulüm ve öfkeye örnek verilmektedir.: Bir gün Hârûn Reşid, hizmetçilerinin birinden bir bardak şerbet ister. Hizmetçi şerbeti getirirken birazı Hârûn Reşid'in üzerine dökülür. Öfkelenen padişah hemen hizmetçinin öldürülmesini emreder. Bunun üzerine hizmetçi de şerbet bardağını Hârûn Reşid'in üzerine boşaltır. Hârûn Reşid bir damlası ölümüne sebep olurken, hepsini dökmekteki amacın nedir diye sorar. Hizmetkâr da "Ben yıllardır

sana hizmet ederim, bir damla şerbet dökmekle öldürülmem büyük haksızlıktır. Kıyâmette çekeceğin ıztırâbı düşünerek ve verdiği cezaya lâıyk olabilmek için kasden şerbetin hepsini dökerek seni kurtarmaya çalıştım” der. Hatasını anlayan Hârun Reşid hizmetçiye teşekkür eder, kendisine pek çok mal mülk vererek onu affeder. Sonunda da şâir, kendisine “doğru yürü, doğru yap ve doğru söyle” der.

XIII. makâlede şâir, diğer mesnevilerde de sık sık rastlanılan doğruluğun iyilikleri, yalancılığın kötülüklerinden bahsetmektedir:

Kizb durur dînini süst eyleyen
Sıdkdur îmânını dürüst eyleyen (2090)
Sıdk durur mâye-i feyz ü necât
Sıdk durur ahsen-i cümle sıfat (2091)

Nahlin olur doğruları mu'teber
Eğri olan lâıykı tîğ u teber (2096)

Yukarıdaki son beyitten de anlaşılacağı gibi, fidanların bile düzgün olanları makbul olduğu belirtilir. Daha sonra kalem ile kılıç, ok ile yayı misal olarak verilir. Kalem düzgün olduğu için el üstünde, kılıç ise eğriliğinden dolayı kılıf içinde tutulur, denir. Mesela ok için de şu söylenir: “Ok yayın eğriliğinden utanarak hemen yaldan fırlar”.

Şimdi bu devr içre eyâ nüktedân
Kizb durur nakl-i mecâlis hemân (2115)

beytinde de söylendiği gibi, bir sosyal yaraya parmak basılır. Bu zamanda yalancılar meclislerin makbul insanı sayılır, denir. Çeşitli şikâyetlerde bulunulur. Bu konuyla ilgili, üç günahı olan ve bunlardan yalanı ilk önce bırakan, güzel konuşan adamın hikâyesi anlatılır. Zina, hırsızlık ve yalancılık huyları olan bir adam bir gün Hz. Peygamber'e gider ve bu huylarından vazgeçmek istediğini arzeder. Hz. Peygamber de ilk önce yalanı bırakması gerektiğini tenbih eder. Adam bir daha yalan söylememeye yemin eder. Aradan bir zaman geçtikten sonra bir gün yolda çok güzel bir kadın görür, bunun üzerine eski alışkanlıkları aklına gelir, hemen canlanır. Fakat Hz. Peygamber'e verdiği söz hatırına gelince, utanır ve bu huylarının hepsinden kurtulmuş olur:

Şâh-ı risâletten olup tevbekâr
Sıdkı ile eyledi ol tevbekâr (2177)

Konunun sonunda Azerî, kendine şöyle seslenir: İrfan meclisini seçip sıdk ve safâ ehline dost ol.

XIV. makâlede dünya zevklerine olan bağlılığı bırakıp hâl erbâbıyla oturup kalkmayı öğütler.

Olmayıp erbâb-ı dile hem-nefes
Ömrün eden sarf-ı hevâ vü heves (2185)

Kande erâzil var ise yâr olan
Hâr u hâsa gül gibi gam-hâr olan (2186)

Bunca zamandır ki gezip serseri
Olmadın erbâb-ı hevâdan biri (2187)

Gâh olup âşüfte-i aşk-ı nigâr
Nâvek-i ömr etti seni dil-figâr (2188)

Ehl-i safâ ile var ol âşinâ
Tâ ki kıla kalbini bir rûşenâ (2205)

Onların ol bende-i efkendesî
Bende değil bendesinin bendesi (2206)

Hız. Ali'nin medhine dâir bir kasîde yazan şâirin başına gelen olay bu konuya hikâyeye edilir: Şâirin biri her bayram bir kasîde yazarak hükümdara takdim eder, onun karşılığı aldığı ihsanlarla o yılını geçirirmiş. Yine bir bayram Hız. Ali'yi medheden bir kasîde yazar ve hükümdara sunar, fakat hükümdar Hız. Ali düşmanı imiş. Bundan haberi olmayan şâiri bu kasîdesinden dolayı kovar ve hiçbir şey vermez. Şâir bu olaydan pişmanlık duymaz, Hakk'a tevekkül edip, Hız. Ali'ye olan sevgisi devam eder. Bu olayın olduğu zamanda gemiyle denize açılan tüccarlar bir fırtınaya tutulurlar. Gemi batmak üzereyken gâibden bir ses duyulur: Herkesin bir

miktar malını bağışlaması ve toplanan malın Kirman'a götürülüp, karşılarına ilk çıkan kişiye verilirse fırtınanın dineceğinden bahsedilir. Gemideki tâcirler bunun üzerine hemen malları toplarlar ve aralarından bir kişiyle gönderirler, fırtına da diner. O gece kasideyi yazan şâir de rüyâsında Hz. Ali'yi görür. Hz. Ali ona sabahleyin Kirman kalesinden çıkmasını söyler. Şâir dışarı çıktığında malları getiren tâcirle karşılaşır ve böylelikle rızkını temin eder. Hikâyenin sonunda da sır erbâbıyla dost olmayı, başka kimseden niyâzda bulunmamayı Azerî, kendine tenbihler.

XV. makâlede Allah'ın insanlara verdiği nimetler sonucu şükretmek ve Hakk'a minnetdâr olmak gereği işlenmektedir:

Ey ezeli mazhar-ı lutf-ı Hudâ
Garka-i deryâ-yı sehâ vü atâ (2325)

Her cihetten kâmil edip zü'l-celâl
Kıldı seni mazhar-ı lutf-ı kemâl (2327)

Yâd edip ol lutfların her zaman
Olmayasın şükr ile ratbü'l-lisân (2361)

Şükrün ile nimetin ey pâk-zât
Bir o kadar dahi bulur izdiyâd (2365)

Nimetine kâfir olan dembedem
İki cihân içre çeker derd ü gam (2385)

Bu konuya da İskender ile Dârâ arasındaki savaş hikâye edilir. Olay şu: İskender ile Dârâ savaş hâlinindedirler. Dârâ'nın iki veziri var. Bunlar İskender'e yaranmak isterler. Bunun üzerine tuz-ekmek hakkı gözetmeksizin Dârâ'yı yakalayıp İskender'e teslim ederler. İskender de bugün ona hâinlik edenler, yarın bana da yaparlar diyerek o iki veziri cezalandırır. Sonunda da şâir, kendisine tuz-ekmek hakkını daima gözet diyerek konuyu bitirir.

XVI. makâlede, insanların çok yemesinden şikâyet ediliyor, helâl yemenin iyiliği, haram yemenin de kötülüğünden bahsediliyor.

Ekldürür mûcib-i derd ü belâ
Her marazın başıdurur ibtidâ (2436)

beytinde de dendiği gibi, çok yemek her hastalığın başıdır, az yemek ise insanı çevik kılar denilir. Daha sonra senede bir ay Allah'ın emrini yerine getirerek oruç tutma öğütlenir:

Gayrıyı ko Hakk'ı kılıp i'tibâr
Yılda bir ol bâri hele rûze-dâr (2455)

ve oruç tanıtılır. Oruç tutmanın büyük faydası sonunu düşünerek, fil yavrusunu yemeyen bir kişinin olayı hikâye edilerek açıklanmaya çalışılır: Bir kaç tüccar Hind'e gitmek için yola koyulurlar. Gece olunca yollarını şaşırarak korkunç bir çölün ortasında aç ve susuz kalırlar. Bu haldeyken tüccarların karşısına bir fil yavrusu çıkar. Hemen onu yakalayıp pişirirler ve yemeye başlarlar. Tüccarlardan biri o gün oruca niyetlenir ve yemez. Gece olur, hepsi tok karınla yatarlar. Uyku sırasında ana fil yanlarına gelir, birer birer hepsini kollayarak fil yavrusunu yiyenleri ezer ve öldürür. Oruçluya gelince onu sırtına alır ve memleketine götürür. Böylelikle bir günlük oruç tutan o kimse Allah'ın şefâatine sahip olur. Hikâyenin bitiminde şâir oruç tutmayı, geceleri çok uyku uyumamayı kendisine tenbih eder.

XVII. makâlede de seher vaktinde uyumamanın iyilikleri anlatılmaktadır:

Yoksa hüdâvend-i sipihr-i denî
Hâb u hâr için mi yarattı seni (2558)

Bir ki nefes kılmış iken nâgehân
Tîr-i ecel etmeye sînen nişân (2460)

Hâba varıp dîde-i pür-tâb ile
Ömrünü noksân veresin hâb ile (2563)

Herkese hâlince bilâ-iştibâh
Nâzil olur rahmet-i Hak subh-gâh (2590)

Bu mevzû ile ilgili hikâyeye de bir hristiyan çocuk konu edilir. Çocuk hristiyandır. Bu çocuk her zaman seher vaktinde uykusunu terk edip ibâdet edermiş. Bir gün Hak emriyle bu çocuk müslüman olur. Kendine bu durumu sorarlar o da şöyle der:

Rehber olup ahter-i devlet sana
Kanden erişti bu saâdet sana (2608)

Kangı ameldür ki olup ser-nüvişt
Duzah iken meskenin etti behişt (2609)

Dedi o da lutf ile verip cevâb
Oldu sebeb vakt-i seher terk-i hâb (2610)

Hikâyenin nihâyetinde Azerî, kendine seher vaktini uykuyla geçirme der.

XVIII. makâlede tembelliği terk etmenin iyilikleri ile boş şeylerle zamanını geçirmenin, boş sözlerin kötülükleri söz konusu edilmektedir. Ele alınan konu çeşitli örnekler ve benzetmelerle genişçe işlenmektedir. Bu arada vurgulanmak istenen esas konu ibâdettir:

Niceyedek cânın ola mest-i hâb
Gelmedi mi dahi Hudâ'dan hicâb (2629)

Sana o emr olmuş iken bî-kusûr
Bâ'is-i tahsîl-i safâ vü sürûr (2633)

Cümle gelip sâye-sıfat yanına
Yapışalar toz gibi dâmânına (2655)

Hazret-i Hakk'a kılalar arz-ı hâl
Ola sana eylediğinden su'âl (2657)

Uzun uzadıya işlenen bu konuya da Amr ile Zeyd'in kabul ettikleri Ubeyd tarikatının efendisi hikâye edilir. Olay şu: Ubeyd tarikatının efendisi bir gün müridlerini etrafına toplar ve onlara söz incileri saçar.

Sûfilere gaflet ile niçin yakın olursunuz, haberiniz yokken ecel zamanı gelse Hakk'a yarar bir işiniz var mı diye sorar. Kendisinin altı yaşından beri devamlı Hudâ'yı düşündüğünü, şimdi ise yetmiş yaşına geldiğini, bu zaman zarfında bu fikri bir an olsun unutmadığını belirtir. Bu nasıl olur diyerek müridlerden biri efendilerine sorar. Kerem sahibi efendi de her an ecel fikrini düşün diyerek cevap verir. Böyle yapanlar iki cihanda da üstün olurlar fikriyle hikâye sona erer. Şâir Azerî de, kendine güzel işlerle çalışıp vaktini değerlendir der.

XIX. makâlede bir önceki kısımda işlenen tembellik konusuna devam edilir. İbadet ortasında tembelliğin insanlar için baldan daha tatlı geldiği belirtilir. Burada da esas konu ibâdetin faydalarıdır. İlmın önemine değinilmektedir:

Tâ'at-i Mevlâya çalış muttasıl
Gafleti ko böyle keselden kesil (2736)

Şâm u seher nefse kılıp ittibâ
Kılma ibâdetde cidâl ü nizâ (2737)

Râh-ı ibâdetde olup pür-kesel
Urmayasın dâmen-i tâ'ata el (2740)

Ma'rifet-i zâhire gâhî dilâ
İlm-i hakîkiye olur reh-nümâ (2779)

İlm-i mecâzîde o dil şâd olur
Bâri hele cehlden âzâd olur (2781)

Ömrünü ilim elde etmekle geçiren fazîlet ve kemâl sahibi birinin başından geçen bir olay bu konunun hikâyesi olur: Vaktiyle ilimle uğraşan biri, geçimini sağlamak için mal ve mülkü çok olan birinin yanında hizmetçilik edermiş. Efendisine hizmet ederken bir taraftan da kitap okumaktan kalmazmış. Yalnız kitabı okurken efendiden gizli okurmuş. Çünkü efendi ilim düşmanıymış. Çektiği sıkıntılara katlanıp kimselere söylemeyen adam, yine bir gün kitabını efendisinden saklamak için toprağı

kazdığında bir altın küpüne rastlar, bunun üzerine kalan ömrünü bu altınlarla sağlar ve sonunda şöyle der:

Bir kişiye açmayıp ol hâleti
Bağladı ağzını edip dikkati (2820)

Beste kılıp def-i gezend eyledi
Kendi dehânı gibi bend eyledi (2821)

Olmadı fakr ile dahi dil-hırâş
Eyledi onunla olunca ma'âş (2822)

Gör güher-i ilmi ki eden taleb
Genc-i girân-mâye bulur bî-ta'ab (2823)

Şâir de kendisine seslendiği kısımda ilimle uğraşmanın büyük faydaları olduğunu ve yüce bir iş yapıldığını kaydeder.

XX. makâlede, yani son makâlede âhiretle ilgili düşüncelere yer verilir. Bu konu 115 beyitte açıklanmaya çalışılır. Konuya canlılık veren hikâyede de cehennem dibinde annesini gören Hak tâlibi bir kişinin olayı anlatılır: Allah'a yakın olmayı isteyen, onun sevgisini dileyen bir mürşide bağlanır. Ona mürid olur. Şeyhi kendisine kerâmetini göstermek ve mürîdini denemek için, ona annesini cehennemde gösterir. Mürid, annesinin bu durumuna üzülür. Bu üzüntüsü karşısında şeyh, mürîde biz geldik diye mi gam keder geldi, der, mürîd de siz evime geldiniz, kalbe hiç keder gelir mi, diye cevap verir. Bunun üzerine şeyh, mürîdine başını kaldır, Hak ehline şimdi bak deyince, mürîd, annesini cennette görür ve çok sevinir. Hikâyenin sonunda da Azerî, kendisine bütün âlemlerin yaratıcısının birliğine can ile bağlanmayı öğütler.

Esas konunun işlendiği bu kısımlardan sonra sonuç bölümüne geçilir. XXXV. kısımda sözün sonuna gelindiği belirtildikten sonra, o dönemde şâirlerin kadrinin bilinmediğinden şikâyet edilir:

Şimdi bu devr üzre eyâ pâk-zât
Kâfire var şâire yok iltifât (3015)

Daha sonra Nizâmî, Molla Câmî, Hüsrev ile Yahya Bey ve Rahmî anılır ve şâirin yakın dostu Cinânî'nin medhine geçilir.

En son kısım olan XXXVI. da okuyucudan hayır duası istenerek Allah'a niyâzda bulunulur.